

Використані джерела та література:

1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Азербайджанська Республіка йде шляхом економічного піднесення. *Трибуна*. 2021. №1–2. С. 28–31.
2. Азербайджанська Республіка. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42755
3. Азербайджанская модель реформ. *Yer & Insan*. URL: <http://ru.yerveinsan.az/news.php?id=6383>
4. Чернявский С.И. Десять лет истории Азербайджана. 2003 – 2013 годы. М.: ФЛИНТА, 2013. 400 с.
5. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха в 3-х томах. Возвращение (1990 – 2003). М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация, 2020. Т.3. 624 с.
6. Конституція Азербайджанської Республіки. *Президент Азербайджанської Республіки Ільхам Алієв*. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>
7. Сайт Президента Азербайджанської Республіки. URL: <https://president.az/ru/>

УДК 94:321.64 "XX/XXI"

П.Ф. Вознюк
кандидат політичних наук

ПОНЯТТЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ–ХХІ СТ.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Показано загальну еволюцію поняття «тоталітаризм» у науковому знанні та дискурсивній практиці. Зазначено базові дослідницькі підходи до трактування цього явища. З'ясовано головні проблемні аспекти дослідження тоталітаризму на сучасному етапі.

Ключові слова: тоталітаризм, комунізм, фашизм, нацизм, тоталітарна держава, диктатура, дискурс.

The Concept of Totalitarianism in the Socio-Political Discourse of the 20th – 21st Centuries: to the Formulation of the Problem

General evolution of the concept of totalitarianism in scientific knowledge and discursive practice is shown. The basic research approaches to the interpretation of this phenomenon are indicated. Clarified the main problematic aspects of the study of totalitarianism at the modern stage.

Keywords: totalitarianism, Communism, Fascism, Nazism, totalitarian state, dictatorship, discourse.

Притаманна постмодерній добі термінологічна хаотизація на тлі світової кризи демократії та зростання технологічних можливостей контролю реактуалізують дослідження тоталітарної проблематики, вимагаючи подальшого з'ясування сутності тоталітаризму та характеру позиціонування відповідного концепту в інформаційно-комунікативному просторі.

Тоталітаризм не лише як різновид політичного режиму, а і як комплексний світоглядний феномен є без перебільшення одним із найприкметніших в історії явищ соціальної дійсності. Тож і його вивчення як цілісного та водночас багатоаспектного об'єкта аналізу вимагає використання різноманітних наукових підходів і методик дослідження.

Тому закономірно, що тоталітаризм привертав дослідницьку увагу цілої низки напрямів і шкіл гуманітарного знання ХХ століття. Передумови формування тоталітарних режимів та специфіка їхнього внутрішнього устрою, ідеологічної легітимації, суспільної організації розглядалися і по-різному вирішувалися в межах політичних інтерпретацій Ф. Боркенау, К. Фрідріха, З. Бжезинського, К. Маннгейма, Дж. Талмона, Е. Нольтке, К. Брахера, Р. Арона, М. Фуко, Л. Шапіро, М. Кертіса, Дж. Сарторі, Г. Алмонда та Б. Павелла, загальноцивілізаційного підходу (Б. Мур, К. Вітфогель), ліберально-економічного тлумачення (Л. Мізес, Ф. Гаєк, М. Фрідман), психолого-соціологічного розуміння масового суспільства (В. Корнгаузер, Г. Арендт, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Адорно, Е. Фромм, В. Райх, Г. Маркузе) тощо.

У політології тоталітаризмом (італ. *totalità* та прикметник італ. *totalitario*, від лат. *totalitos* – «цілісний», «той, що охоплює усе загалом») зазвичай називається система державно-політичної влади, що регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави буд-яких недержавних сфер людської діяльності, як-от економіка та господарство, культура, виховання, релігія. Тобто це форма взаємодії суспільства й влади, за котрої політична влада прагне цілковито (тотально) контролювати людей і суспільство.

Тоталітарний режим буквально «поглинає» суспільство в його цілості. На відміну від звичайної авторитарної, тоталітарна влада не відтісняє осіб або групи від важелів управління, вона зводить усіх до рівня знеособлених елементів системи, виконавців-«гвинтиків» на службі всеохопного Левіафана.

Термін «тоталітаризм» уперше використав італійський політик-антифашист Дж. Амєндола (1923) для характеристики фашистського режиму Муссоліні. Показово, що термін швидко прижився як у середовищі антифашистської опозиції, так і у владних колах Італії. Вже у червні 1925 р. Муссоліні використав його під час виступу в парламенті, погро-

жуючи супротивникам «тоталітарною волею фашистів». У англomовній літературі термін починає фігурувати також завдяки самим фашистам – після публікації в журналі «Foreign affairs» статті провідного теоретика партії Муссоліні Дж. Джентіле «Філософія підвалин фашизму» (1928).

Парадокс полягав у невідповідності режиму Муссоліні ним же проголошеному принципові «тоталітарної держави» (*stato totalitario*). На практиці можливості фашистського руху нав'язати свою волю іншим суспільним інституціям виявилися досить обмеженими. Навіть після утвердження фактично однопартійного правління італійські фашисти мусили серйозно рахуватися із позицією інших центрів впливу – бюрократії, армії, церкви та монополій [3, с. 35–36].

Набагато вищим ступенем одержавлення та контролю характеризувалися сформовані пізніше режими Сталіна (СРСР) і Гітлера (німецький Третій рейх). Однак загалом політичні системи фашистської Італії, радянської Росії та нацистської Німеччини мали типологічну схожість (надто зовні). Відтак виникла ідея застосовувати поняття «тоталітаризм» для їх спільного найменування. Зокрема стосовно радянської системи влади це визначення ще від 1929 р. використовував британський часопис «Times». Упродовж 1930-х рр. термін устійнюється в західному науковому дискурсі й уже наприкінці десятиліття Американське філософське товариство провело перший симпозіум, присвячений тоталітарним державам (1939).

Побутує думка, що поняття «тоталітаризм» – головно порівняльне. К. Дойч наполягав, що найкраще воно надається на те, щоб наголосити на певних спільних рисах фашистського та комуністичного однопартійного правління. Йшлося про новий вид політичної системи, зосередженої на штучно створеному культі лідера. Проте для Дж. Кенанна в кожному разі не було кращих прикладів, ніж Німеччина та Росія. І хоча науковці сперечаються, чи є потреба в цьому понятті й чи не надто це поверхово – порівнювати нацистську Німеччину та сталінський СРСР, тоталітаризм таки став синонімом до нацизму та сталінізму. Ба більше: тоталітарні режими тісно пов'язують із їхнім терором, а часто й зводять до нього.

Вважалося, що насильство не може бути наріжним каменем для побудови жодної релігії, суспільства чи цивілізації крім тоталітарного суспільства. Тож абсолютизація сили й насильства певними політичною ідеологією та/чи режимом автоматично «прив'язувала» їх до тоталітарного тренду. Про насильство як основу тоталітарного фашизму писали зокрема Е. Фромм, Ж. Батай, М. Фуко, Ж. Делез, Ф. Гваттарі (троє останніх додавали, що це насильство було звернено передусім на самих фашистів) тощо.

Шок, інспірованих тоталітарними державами, Другої світової війни та Голокосту сприяв подальшій концептуалізації знання про тоталітаризм як невід'ємного елементу наукового і суспільного дискурсу. Невипадково класична концепція тоталітаризму з'явилася на початку 1950-х рр., коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління. На політологічному симпозіумі у США (1952) тоталітаризм було кваліфіковано як закрити і нерухливу соціо-культурну і політичну структуру, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру.

Основоположником цілісної теорії тоталітаризму вважається німецький філософ Г. Арендт (1906–1975). У своїй праці «Джерела тоталітаризму» (1951) вона розглядала його як цілком нове явище в історії людства [1]. Об'єднуючи фашизм, нацизм і сталінізм у єдине ціле, філософ натомість не надавала вирішального значення ідеології в утвердженні тоталітарної політичної системи. Підґрунтям такої системи вважались організаційні чинники, спрямовані на попередження спроб самоорганізації суспільства та забезпечення цілковитої залежності громадян від владної вертикалі. При цьому ленінський етап в історії СРСР не розглядався нею як тоталітарний. Різновидом тоталітаризму Арендт вважала не комунізм як такий, а сталінізм – тобто персоналізовану форму правління.

К. Фрідріх і З. Бжезинський запропонували виокремлювати чіткі функціональні критерії тоталітарного суспільства та держави. Відтак у фаховій літературі найчастіше зазначаються наступні їх ознаки: 1) наявність партії-монополіста, що злилася з таємною поліцією і держапаратом в єдине ціле; 2) присутність у суспільстві єдиної ідеології, що нав'язується засобами державної пропаганди, освіти, літератури та мистецтва; 3) блокування небажаної інформації за допомогою органів цензури і правопорядку, таємної поліції, навчальних закладів, громадських організацій, творчих спілок тощо; 4) проголошення великої мети на перспективу (створення нового суспільства, нового порядку) і використання будь-яких, зокрема репресивних, заходів для її досягнення; 5) державний контроль за суспільним життям, починаючи від рівня сім'ї; 6) централізоване планування виробництва та розподілу матеріальних благ; 7) підтримування в суспільстві уявлення про зовнішню небезпеку і необхідність протистояти їй шляхом нарощування оборонного потенціалу; 8) створення ілюзії цілковитої згоди населення з діями вождів [4].

Ліберальні дослідники тоталітаризму (Ф. Гаек, А. Ренд, Л. Мізес) розглядають його як крайню форму колективізму та звертають увагу на те,

що всі три тоталітарні системи поєднує державна підтримка колективних інтересів (нації – нацизм, держави – фашизм чи трудящих – комунізм) на шкоду приватним інтересам і цілям окремого громадянина. Звідси, на їхню думку, випливають властивості тоталітарних режимів: наявність системи придушення невдоволених, всепроникний контроль держави за приватним життям громадян, відсутність свободи слова тощо.

Загалом, у повоєнній науці ідея принципової спільності між фашизмом/нацизмом і комунізмом набула подальшого розвитку (Р. Арон, А. Безансон, Р. Конквест, Р. Пайпс, П. Шоню та ін.). Цьому сприяла й діяльність інтелектуальних натхненників східноєвропейського антикомуністичного опору (В. Гавела, М. Джиласа, Ж. Желева), які у своїх працях і виступах обґрунтовували «генетичну» спорідненість гітлерівського та радянського тоталітарних режимів.

Відповідно, епітет «анти тоталітарний» часто-густо використовувався для позначення та легітимації різного роду антивладних, протестних рухів і – ширше – суспільних феноменів, спрямованих на загальну демократизацію політичного життя та/або проти антидемократичних сил і процесів (як-от «анти тоталітарний консенсус» у ФРН).

Від 1970-х рр. у суспільно-політичній думці виявився і ревізіоністський напрям, який піддавав сумніву теорію тоталітаризму, виходячи з системних слабкостей та інституційної неспроможності диктатур першої половини ХХ ст., їхньої невідповідності критеріям тоталітарного суспільства (Дж. Гетті, Я. Кершоу, Г. Моммзен, Ш. Фіцпатрик тощо). Подальшого розвитку дістала висловлювана раніше теза про політизований характер теорії тоталітаризму як такої, її залежність від суспільно-політичної кон'юнктури. Пов'язані з крахом комунізму події 1980-х – 1990-х рр., супроводжувані появою спекулятивних «наукових» розвідок та масованим навішуванням ярлика «тоталітарний», значною мірою підтвердили ці скептичні оцінки. З одного боку, це почасти дискредитувало дослідження феномена тоталітаризму в академічних колах, а з іншого – надало нового імпульсу науковим пошукам у цій царині.

«Точкою перетину» традиційних і ревізіоністських уявлень про тоталітаризм залишається стійка увага до його сутнісних функціональних особливостей, незалежних від ідеологічного забарвлення. Головною з них найчастіше вважається не так наявність форм тотального контролю, як системне усунення будь-яких соціально-організаційних обмежень, запобіжників його встановленню.

У цьому сенсі тоталітаризм не слід ототожнювати з визначеннями «диктатура», «тиранія» та «абсолютизм», адже він змістово ширший за будь-яке з них. Тож не надто виправданими видаються спроби екстрапо-

лювати політичні реалії індустріальної та постіндустріальної доби на архаїчні доіндустріальні суспільства. Навряд чи котрась зі східних деспотій, античних тираній чи централізованих монархій пізнього Середньовіччя може вважатися тоталітарною державою. Наскільки дозволяють судити наукові факти, всі вони були в чомусь організаційно й ідеологічно обмежені для встановлення справді тотального політичного контролю. Приміром, у давньосхідних монархіях обожнювалась не держава, а постаць володаря або династія, що обмежувало владу нормами конкретної традиції.

Справді, базовою типологічною ознакою тоталітарної влади є схильність до перманентного нищення всіх потенційно опозиційних або бодай невідконтрольних елементів суспільного життя: партій, реальних профспілок, кооперативного руху, вищої освіти, академічного середовища, книговидання, преси, церкви та релігії, армії, економіки; зрештою – національної ідентичності та мови, виховання та соціалізації, родини тощо. Важливо, що в підсумку ця тенденція веде до самознищення організаційних підвалів самого тоталітаризму [2, с. 57–58].

Вразливість тоталітарних режимів обумовлювалася також гальмуванням технологічного прогресу і накопиченням інноваційної відсталості – оскільки, що місткішою є сфера технологій та інновацій, то важче тоталітарній владі контролювати не лише технологічний, але й суспільний розвиток загалом.

Дослідження тоталітарної проблематики є надзвичайно актуальними для суспільств, чий історичний досвід включає тривалі періоди політичної диктатури. Водночас тут тоталітарні студії часто хибують на моралізаторство й емоційне забарвлення, що підважує можливості застосування неупередженого наукового аналізу та, зрештою, потенційно знижує об'єктивність оцінок і висновків.

Відтак, дедалі дискусійнішими можуть ставати критерії визначення тоталітарності. Надто непросто з'ясувати їх за надзвичайно широкого вжиття терміну «тоталітаризм» на хвилі демократизації та повалення комуністичних режимів у Східній Європі від кінця 1980-х рр. Це слово перетворюється на типове пропагандистське кліше, створене (за формулюванням Р. Барта) шляхом деформації відношення між концептом і смислом.

Понад те: потужні рецидиви тоталітарної свідомості та відповідні політичні ексцеси притаманні самим молодим посткомуністичним демократіям. З іншого боку, в посттоталітарних країнах часто звучали вимоги завершити громадську дискусію про історичну пам'ять, «підвести ризику» під минулим, оголосити мораторій на його інтерпретації. Приміром, у Польщі такий курс асоціювався з т. зв. «жирною підсумковою ри-

скою», на підведенні якої наполягав перший демократичний уряд Т. Мазовецького. Прибічники подібної політичної лінії посилялися зазвичай на необхідність зберегти громадянський мир і цілісність національної свідомості, а також на пріоритет побудови «світлого майбутнього» перед подоланням «темного минулого».

Емоційність оцінок тоталітарного минулого може сягати максимуму, якщо з ним пов'язано не лише трагічні, а й героїчні сторінки національної історії, певні історичні досягнення – реальні чи удавані. Зокрема, важливим складником російського неоімперського дискурсу є не лише реабілітація, а останнім часом і справжня глорифікація постаті Й. Сталіна та сталінської доби загалом. Зусиллями кремлівських ідеологів і пропагандистів він постає як найбільш успішний очільник імперії, під керівництвом якого Росія здобула найславнішу в своїй історії воєнну перемогу та досягла піку своєї великодержавної могутності. Тож нині сталінська внутрішня, а надто зовнішня політика нерідко подаються як зразок для сучасної Російської держави.

Натомість, на Заході крах радянського комуністичного режиму зумовив поєднання суперечливих тенденцій в осмисленні проблеми тоталітаризму. З одного боку, відбулося загальне зниження уваги до цього феномена, певна маргіналізація відповідних студій, з іншого – набула подальшого поширення практика констатації «тоталітарності» найрізноманітніших явищ і тенденцій суспільного життя, навіть не пов'язаних безпосередньо зі сферою політики.

На тлі девальвації та ревізії поняття тоталітаризму однією із засадничих в осмисленні цього феномена залишається проблема його співвіднесення з конкретними політичними ідеологіями та реаліями сучасності. Ще на думку неомарксистів Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Беньямін) притаманні індустріальному суспільству культурна уніфікація, зниження критичності мислення та подальше стирання межі між приватним і публічним існуванням тягнуть за собою сповзання у тоталітаризм. Тоталітарні тенденції здатні парадоксальним чином поєднуватися з нео-/ліволіберальним ідеологічним «мейнстримом» – відтак уже не є оксюмороном вислови «ліберальний тоталітаризм» або «тоталітарний лібералізм».

У 2000-х рр. американськими дослідниками (Ш. Волін, Дж. Сакко, К. Хеджес) започатковується поняття «інвертованого» (перевернутого, зворотного, оберненого) тоталітаризму для позначення гіпотетичної нової форми державного устрою, що постала в США на межі ХХ–ХХІ ст. На відміну від «класичного», інвертований тоталітаризм виростає зі стійких демократій разом із появою колективного ворога та посиленням

могутності корпорацій, а своєю метою має здобуття зиску через нейтралізацію політичної активності громадянського суспільства, солідаризацію крупних ЗМІ із створенням ілюзії свободи слова, використання демократичних інститутів у вузькокорпоративних інтересах, експлуатацію неблагополучних груп населення, інтернаціоналізацію та підпорядкування влади міркуванням економічної користі.

«Перевернутий» тоталітаризм розглядається як система, де корпорації зіпсували та підкосили демократію, а економіка переважає політику. Всі природні ресурси і живі істоти перетворюються в товар й експлуатуються великими корпораціями аж до межі краху, оскільки надмірне споживання та сенсаційність заколисують і маніпулюють громадянами, змушуючи їх відмовитися від своїх свобод і права участі в урядуванні. Як і класичний тоталітаризм, його «обернений» різновид характеризується тенденцією до домінування, опертям на страх, превентивні війни та панування еліти. Водночас, на відміну від ультрамобілізаційної тоталітарної «класики» (нацизм, сталінізм), такий режим передбачає перебування основної маси населення у стійкому стані політичної апатії. Пріоритетною, а насправді єдиною схвалюваною формою громадянської активності є голосування (вибори, референдуми). При цьому абсентеїзм, низькі показники виборчих процесів в умовах суто ілюзорної демократії часто подаються як ознака «зрілості» суспільства, його здатності не залежати від влади та політичної кон'юнктури [5, с. 10–231].

Одночасно, в контексті можливостей цілковитого контролю за життям людей шляхом нічим не обмеженого використання новітніх електронних технологій (зокрема штучного інтелекту) поширюється словосполучення «цифровий тоталітаризм». Так само глобальні, а подекуди й у повному сенсі тотальні протиепідемічні заходи під час пандемії COVID-19 сприяли появі неологізмів «біототалітаризм», «медичний тоталітаризм» тощо.

Однак, на цьому тлі небезпечною тенденцією стає змістова девальвація концепту «тоталітаризм» (поряд із аналогічним знеціненням, профанізацією таких понять, як «диктатура», «репресії», «геноцид» тощо в постмодерному дискурсі). Надміру широке застосування терміну «тоталітаризм» і визначення «тоталітарний» поза власне політичним знанням з необхідністю веде до вихолощення та «розмивання» самого поняття тоталітаризму і, зрештою, до його дискурсивної маргіналізації.

Отже, сьогоднішня дійсність лише засвідчує життєздатність терміну, котрий набуває дедалі нових семантичних навантажень. Евристичний потенціал поняття «тоталітаризм» на сьогодні ще далеко не вичерпано, а його актуальна семантика – як і трансформація самого традиційно по-

значуваного ним політичного феномена в сучасному світі – поза сумнівом, вимагають подальших ґрунтовних досліджень.

Використані джерела та література:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фр. Київ: Пульсари, 2007. 136 с.
3. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982) / Пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. 278 с.
4. Кульчицький С.В. Тоталітаризм. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_al&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Totalitaryzm
5. Sheldon S. Wolin. Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism. New Edition. Princeton University Press, 2017. 400 p.

УДК 94:322 (47+57) "1917/1922"

М.І. Отрош

доктор юридичних наук

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЧАСИ ПРАВЛІННЯ В. ЛЕНІНА (1917–1922 РР.)

У статті поставлено завдання дослідження виробленої в часи правління Леніна радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, що знайшла своє відображення в антирелігійному законодавстві та практиці його застосування, спрямованих на позбавлення православної церкви юридичних і майнових прав, утиск політичних прав духовенства та жорстокі розправи над ним. Прихід до влади більшовицької партії означав для православної церкви настання епохи жорстоких гонінь та її безправного становища на увесь період існування радянської влади.

Ключові слова: політика більшовиків у галузі релігії, ленінські основи радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, Російська православна церква, радянське антирелігійне законодавство, кампанія з розкриття святих мощей, кампанія з вилучення церковних цінностей.